

**SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA**

HAMVAS ENDRE ÁDÁM

**A LÉLEK MEGVÁLTÁSÁNAK HERMÉSZI ÚTJA
(HERMÉSZ TRISZMEGISZTOSZ ÉS A PLATÓNI HAGYOMÁNY)**

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

TÉMAVEZETŐ: DR. TAR IBOLYA TANSZÉKVEZETŐ EGYETEMI DOCENS

SZEGED, 2008

1. A probléma meghatározása, a dolgozat célkitűzései

1.1 A hermetikus irodalom kialakulásának feltételei, kategoriális kérdések

Dolgozatomban olyan, a kutatás történetében alapvető problémák megoldásához kívánok támpontokat nyújtani, amelyek egyszersmind a hermetikus irodalom központi, az emberi létre irányuló kérdéseit érintik.

Ahhoz, hogy e kérdések megválaszolásában eddig ismeretlen szempontokat vethessünk fel, tisztáznunk kell a szerzők lehetséges intencióját, és a szöveghagyományozásnak azon útjait, amelyek fényt vethetnek a hermetikus irodalom általunk ismert formájának kialakulására. Ebből következően az alkalmazott módszerben is két fő elem kerül túlsúlyra. Az egyik a filológiai kutatás, amelynek segítségével nagy vonalakban tisztázható az a folyamat, amelynek során kialakul a hermetikus irodalom általunk ismert corpora, a másik pedig a filozófiai jellegű fogalmi elemzés, amely nem csak a szövegek belső tartalmát képes megvilágítani, hanem, a fogalomtörténeti elemzés révén segít megérteni azt a közeget, amelyben a dialógusok létre jöttek, így utat mutathat az ismeretlen szerzők céljának megértéséhez is.

A vizsgálat előbb említett módszere természetesen nem ismeretlen a hermetikus irodalom kutatásának történetében. Mindazonáltal e munka újabb elvégzése sem pusztán a korábbi megállapítások ismétlése, hiszen a hermetika történetének megértése szempontjából nem csak a primer források értelmezése, hanem a testimoniumok vizsgálata is elengedhetetlen, mivel ezek segítségével betekintést nyerhetünk abba a folyamatba, amelynek során kialakul az a hermetikus tradíció, amelyben a legfőbb autoritás az egyiptomi Thot, illetve a görög Hermész bizonyos jegyeit magán viselő Hermész Triszmegisztosz alakja.

Ezek alapján dolgozatom első részében a hermetikus irodalom kialakulásának folyamatát vizsgálom. Következtetésem az, hogy bár semmi biztos adatunk sincs arra nézve, hogy a dialógusok egyiptomi források közvetítői lehetnének, a hagyományban meglehetősen korán megjelenik az az elképzelés, hogy a Hermész Triszmegisztosznak tulajdonított szövegek egyiptomi templomi feliratok fordításai. Ebből következően a testimoniumok vizsgálata megvilágítja a hermetikus tradíció letéteményeseinek önértelmezését is: a

pogány szerzőktől kezdve a keresztény írókig folyamatosan tetten érhető az a szemlélet, hogy ez az irodalom az ősi egyiptomi bölcsesség kinyilatkoztatása. E helyen csak jelezni szeretném, hogy a hermetika ókori recepciójának kérdése érdemes a további kutatásokra, mivel bepillantást enged a korai, kialakuló kereszténység önértelmezésének folyamatába is.

Jelentős ténynek kell tekintenünk, hogy a tárgyalt szövegek sokkal kisebb elutasításban részesülnek a keresztény szerzők részéről, mint más kortárs szellemi irányzatok termékei. Ebből két következtetést vonhatunk le:

a., a hermetikus irodalmat pogánynak tekintették, ami azt jelentette, hogy felhasználhatóak voltak a keresztény hitigazságok alátámasztására a pogányokkal szemben; mindössze azt kellett kimutatni, hogy az isteni előrelátás folytán Hermész Triszmegisztosz megsejtette, és leírta a keresztény hit igazságait. E tétel alátámasztására példákat is felhozok, így Lactantius és Aurelius Augustinus néhány idevágó megjegyzését.

Ez az eljárás – főleg a korai időkben – különösen jelentős lehetett, mivel nem csak a pogányok *legyőzésére*, hanem *meggyőzésére* is irányult.

b., Ilyen körülmények között nagyobb volt az esély arra, hogy egyes szövegek fennmaradhassanak, mivel (pedagógiai szempontból) a keresztények érdeklődésére is számot tarthattak.

A források elemzése rámutat egy további jelentős tényre is. A filológiai kutatás által határozottan külön kategóriákként megjelenő szellemi áramlatok (gnózis, hermetika) között a késő hellenizmus korában sokkal szorosabb a kapcsolat, mint azt a tudós kategorizálás alapján elvárnánk. Így egyáltalán nem meglepő, hogy gnosztikusként értelmezett elemek jelenjenek meg pl. a hermetikus szövegekben.

E szellemi kapcsolatokra példa a Nag Hammadi könyvtár, amelynek megtalálása jelentősen átalakította a hermetikus irodalomra vonatkozó korábbi ismereteinket, amennyiben bizonyítja, hogy a hermetikus szövegek is alkalmasak voltak arra, hogy vallásos közösségek felhasználják kultikus céljaikra.

Ebből következik, hogy bár semmilyen tárgyi bizonyítékunk és írott forrásunk sincs arra nézve, hogy léteztek volna hermetikus közösségek, ezt a

lehetőséget nem is zárhatjuk ki teljes bizonyossággal. Igaz, e ponton csak a kérdést illető kételyeinket rögzíthetjük.

A dolgozat első részében tehát megalapozom annak lehetőségét, hogy a vizsgált szövegeket a görög filozófia alapján értelmezhesük, mivel a források elemzése alapján semmi sem mutat arra, hogy íróik nem görög kultúrájú szerzők voltak, még ha Egyiptomban működtek is.

1.2. A szövegek stílusa. A hermetikus dialógus jellemzői.

A következő fejezetben azt mutatom be, hogyan segít a szövegek formai jegyeinek feltárása a szerzők intenciójának megértésében, mivel rámutat arra, hogy a dialógusok íróinak nem öncélúan választják meg a külső formát, hanem azt a tárgynak és a bizonyítás céljának vetik alá. A hermetikus irodalom ebből a szempontból is közeli rokonságot mutat a görög filozófiai hagyománnyal. Az előzmények feltárásánál elemzem a platóni dialógust, töredékek alapján az arisztotelészi népszerűsítő filozófiai írásokat és az epikuroszi leveleket, hogy bemutathassam, hogyan jelenik meg a forma kérdése a görög filozófiában. Hangsúlyoznunk kell, hogy művük megírásakor már a görög szerzők is szemük előtt tartották a befogadót. Így az írott szöveg célja az említett filozófusok esetében is az olvasó megsegítése abban, hogy megfelelő rendben sajátíthassa el egy probléma feltárásának metódusát. Ebből következik, hogy a módszer kitüntetett szereppel bír, mivel csak helyes alkalmazása vezethet az igazság feltárásához. Összességében azt mondhatjuk, hogy a görög írott filozófiai szöveg megőrzi a szóbeli vita főbb célját, azaz nem szűnik meg dialógus lenni, a szónak abban az értelmében, hogy elvárja az olvasó közreműködését az igazság birtokbavételének folyamatában. Ha a hermetikus szövegeket is e szempontból vizsgáljuk, vagyis feltételezzük, hogy a dialógus-forma nem pusztán irodalmi külsőség, akkor azok mint a tudás megszerzéséhez nélkülözhetetlen eszközök jelennek meg.

A traktátusok alapos vizsgálata feltárja a tudásnak azt a struktúráját, amire e szövegek épülnek. E szerint a világ érzéki szemléletétől fokozatosan, a tanulás meghatározott rendjén keresztül juthatunk el a legmagasabb intelligibilis tudáshoz. A tanulás tehát egy olyan folyamat, amelyben a tanító

csak a tanítvány (beavatandó) aktív közreműködésével vezetheti a beavatás processzusát. A ránk maradt textusok alapján a hermetikus irodalomban a tanulás következő három fokozata jelenik meg:

a., Általános jellegű, bevezető tanítás. Ez a filozófia hagyományos problémáival (a létezők természete, kozmológia) foglalkozik, leginkább a görög hagyomány egyes ágaiból (platonizmus, sztoa) merítve.

b., Olyan részletes tanítások, amelyek már feltételezik az előzetes tudást. A cél annak megértése, hogy Isten természete miért megismerhetetlen a diszkurzív gondolkodás segítségével.

c., A tudás személyes megtapasztalása, a tökéletes intelligibilis ismeret. Ezt az ember már csak önmaga érheti el.

A dolgozat következő fejezetében azt bizonyítom, hogy a formai kérdések hogyan kapcsolódnak össze a filozófiai terminusok használatának problémájával. Példákon keresztül mutatom be, hogy egyes terminusokat miképpen alkalmaznak tudatosan a szerzők legfőképpen a létezők, Isten vagy a tudás természetének leírására. Ez vezet el a szerzők intenciójának megértéséhez is, mivel az által, hogy feltárjuk e fogalmak használatának módját és értelmét, egyúttal feltárul az is, hogy a hermetikus szövegek írói a fentebb említett cél (a tudás átadásának helyes módja) érdekében képesek tudatosan megválasztani a lehetséges formát, továbbá rendezni az adott anyagot.

Az eddigiek alapján e fejezetek eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

1., A hermetikus tradíció kialakulásának felvázolása a primer források és testimoniumok alapján.

2., A hermetikus dialógus formai jegyeinek feltárása, amely egyúttal rávilágít a szövegek kialakulásának céljára, ezzel felhasználhatóságuk körére is.

3., Leírtuk a hermetikus tudás fokozatait és struktúráját, amely kijelöli a szövegek értelmezésének kereteit is, hiszen így mintegy a mester-tanítvány viszony eredendő, hermetikus értelmezését tártuk fel.

Érdemes kiemelni e megállapítások jelentőségét a filológiai kutatások korábbi eredményeihez viszonyítva.

A dialógus elméletének ilyen fölvetése idegen szemlélet az újkori kutatásban, mivel a hermetikus szövegekre – amennyiben a görög filozófia felől magyarázták azokat – leginkább mint a görög tudományos szellem eredményeinek vulgáris interpretációjára tekintették, így kizárták annak lehetőségét, hogy bennük a filozófiai dialógus komoly példáit lássák. E szemlélet szerint jellemző tulajdonságuk az, hogy bennük az alkotó szellem hanyatlása figyelhető meg. Ezzel szemben, ha a szövegeket élő dialógusoknak tekintjük, jellegük és céljuk is más megvilágításba kerül, mivel világossá válik, hogy a görög filozófiai tradíció örökösei, amennyiben törekvésük arra irányul, hogy egy meghatározott rend szerint kifejtett módon tárják fel tanításuk központi magvát. A következő fejezet e tanítás főbb pontjainak feltárását tűzi ki célul.

2. A hermetikus tudás tárgya: a lélek megváltása

A dolgozat második felében azt a feladatot tűztem ki magam elé, hogy elemezzem a hermetikus tanítás központi elemének tekinthető megváltás-fogalmat, továbbá megmutassam, hogyan tárható fel e képzet a klasszikus görög filozófia hagyományai felől. Ezzel párhuzamosan kimutatom, hogy a hermetikus irodalomban is jelentős *irracionalitás** fogalma hogyan jelenik meg abban a klasszikus görög filozófiában, amelyet a racionalitás (vagyis a diszkurzív, dialektikus gondolkodás) legnyilvánvalóbb példájaként szoktunk emlegetni.

Mivel a hermetikus megváltás-tan központi gondolata az emberben lévő intelligibilis isteni elem kiszabadítása a materiális világból, e fejezet két nagyobb szakaszra oszlik, mégpedig a hermetikus kozmológia és antropológia ismertetésére.

* A fogalom jelentőségére és a görög filozófiai hagyománnyal kapcsolatos használhatóságára E. R. Dodds híres könyve hívta fel a figyelmet: *The Greeks and the irrational*. Berkeley, University of California Press, 1951.

2.1. Kozmológia

A hermetikus szövegekben olvasható kozmológia célja az, hogy a beavatandó előtt feltárja az anyagi világ természetét, mivel csak az készítheti fel önmagát a gnózis megtapasztalására, aki ismeri a világ szerkezetét és az emberi sors alapvonását. Ez utóbbi az égitestek emberi létre gyakorolt hatását jelenti.

E ponton válik érthetővé, hogy miért lesz az asztrológia a hermetikus kozmológia kiemelkedően fontos része. Az ember az anyagi világban születésétől kezdve az égitestek, illetve a velük kapcsolatba hozható erők – daimónok és dekánonok fennhatósága alatt áll. Csak akkor tudja megelni lelke megváltásának az útját, ha tudja, hogyan uralkodhat ezen erők felett, ami által tőlük függetlenné, így végül szabaddá lehet.

Mivel a hermetikus dialógusok nem nyújtanak egységes kozmológiai leírást és a szövegek között kisebb-nagyobb eltérések lehetnek, bemutatom, hogy a különböző traktátusok anyagi világot érintő leírásai miben mutatnak különbségeket. Ennek megfelelően sorra veszem a legjelentősebb képzeteket. Először bemutatom, mit jelent (1) a kozmosz anyagiségének fogalma, majd azt, hogy hogyan jelenik meg (2) a rossz kozmosz képzete, végül azt, hogy mi a jelentősége (3) az élő mindenség eszméjének.

(1) Az anyagi világ leírása igen elterjedt a görög filozófiai gondolkodásban. A fejezetnek ebben a részében a hermetikus leírásokra igen nagy hatást gyakorló platonikus filozófiából mutatom be azokat az elképzeléseket, amelyek alapján meggyőzően mutatható be a két szövegcsoporthoz egymáshoz való viszonya. A platóni szövegek közül kiemelkedő szerepe van a *Timaiosznak*. E dialógus kapcsán bemutatom azokat a kozmológiai princípiumokat, amelyek túlmutatnak a platóni textuson, és több gondolati rendszer alapelemeiként (hermetizmus, gnózis) is megjelennek.

Ezzel kapcsolatos egy másik jelentős fogalom, az idő képzetének vizsgálata, mivel az idő (és az örökkévalóság) is az anyagi világ megjelenésében szerepet játszó fontos kozmológiai idea.

(2) A rossz kozmosz leírásánál célokom tulajdonképpen kettős. Azon kívül, hogy bemutatom, hogyan értelmezhető ez a képzet azon hermetikus szövegekben, amelyekben megjelenik, kimutatom azt is, hogy miben sajátos ez az elképzelés azon gnosztikus rendszerekhez viszonyítva, amelyek tanításának központi magva a rossz teremtő által alkotott rossz anyagi világ képzete.

Ezzel szemben a hermetikus világkép alapvetően optimista, mivel benne a kozmosz – még ha rossz is – az ember által megismerhető létezőként jelenik meg. A gnosztikus és hermetikus kozmológia összevetése így kiválóan alkalmas arra, hogy bemutathassuk azt, miben áll a markáns különbség a nagyjából egy időben kialakuló szellemi formák között, még ha alapvetésük azonos is. Éppen itt domborodik ki az irracionális fogalmának jelentősége. Már Platón több dialógusban (Timaios, Törvények) feltételezi, hogy az anyagi világ alá van vetve olyan törvényszerűségeknek, amelyek nem származhatnak az isteni alkotásból. Ilyen a teremtéshez alapul szolgáló anyag rendezetlen mozgása, amely a teremtett világban minduntalan megtapasztalható. Ez az az irracionális elem, amely nem része az isteni értelem alkotó tevékenységének, mivel az éppen arra irányul, hogy renddel szabályozza a kozmosz anyagának ezt az értelmet nélkülöző mozgását. Ennek párhuzamait az emberi lélek leírásakor figyelhetjük meg.

(3) A következő rész az élő kozmosz képzetéről szól. Ennek jellemzője, hogy a kozmoszt egy teremtett, de halhatatlan élőlénynek írja le, amelynek minden egyes részét istenek, illetve isteni erők népesítik be. Az élő kozmosz hermetikus fogalmát két nagyobb szöveg, a latin *Asclepius*, illetve a Sztobaiosznál fennmaradt hosszabb töredék, a *Koré koszmou* alapján mutatom be. A fejezet előző részéhez hasonlóan itt is szerepet kap a hasonló elképzelések (kaldeus szisztéma) és a források bemutatása.

E fejezet főbb eredményei a következők:

- Annak bemutatása, hogy a hermetikus kozmológia alapfogalmai megtalálhatók a platonikus filozófiában, sőt már Platón műveiben is.

Jelentős forrásnak tekinthetők még Platón közvetlen követőinek, Xenokratésznak és Szpeuszipposznak töredékei is.

- A hermetikus kozmológia alapvetően optimista szemléletet tükröz, mivel arra hívja fel a beavatandó figyelmét, hogy a világ megismerhető, és aki a tudás útjára lép, az előtt megnyílik a megváltás lehetősége. Ez nem csak a kiválasztottak érdeme lehet, mivel a legfőbb Isten által adományozott értelem, vagyis az intelligibilis megértés képessége, mindenki számára adott.
- Aki ezt belátja, az képes lesz legyőzni az anyagi világ felette gyakorolt hatalmát, vagyis a sorsot, mivel tud a benne lévő isteni elemmel élni, amely eredeténél fogva más, mint anyagi testének materiális természete.

2.2. A hermetikus lélektan

A hermetikus tanítás alapvető törekvése az ember kozmoszban elfoglalt helyének meghatározása. Mint eddig láttuk, ehhez szükséges a világ struktúrájának, benne a különböző létszinteknek illetve létezőknek a leírása. E rendszerben az ember különleges szereppel bír, mivel ő nem egy a létezők között, hanem Isten kitüntetett alkotása, az a teremtmény, aki önmagában hordozza az istenség egy darabját. Ezt a szövegek az ember szubsztanciális – lényegi – természeteként határozzák meg, és az ember megismerő képességének legfőbb részeként, mint az intelligibilis értelemet írják le.

Ebben a fejezetben az emberi léthelyzetnek kettős (anyagi-intelligibilis) aspektusát tárgyalom, mégpedig annak bemutatásán keresztül, hogy a hermetikus dialógusok hogyan mutatják be az embernek e kettős diszpozícióját.

A hermetikus szövegekben az ember természetének kétféle leírásával találkozhatunk.

Az egyik az ember materiális világba kerülésének mitikus megfogalmazása, a több forrásból is ismert Anthróposz-mítosz, amelynek legérettebb hermetikus megfogalmazása a Corpus Hermeticum első darabjában (Poimandrész) olvasható. E dialógusból megtudhatjuk, hogyan és miért szállt le az ember eredeti isteni honából és halála után lelke hogyan térhet oda vissza. A szöveg

kapcsán sorra veszem a téma szempontjából releváns problémákat, így a teremtés aktusának leírását, illetve ezzel összefüggésben az ember megalkotásának folyamatát.

Figyelemre méltó, hogy a szöveg szerint az ember megjelenése Isten tudatos tettének eredménye, olyan cselekedet, amelynek során az ember a kozmosz testvére, így azzal egyenrangú létező lesz. Ezután elemzem az embernek azt a végzetes tettét, amelynek során önként száll le a természetbe, hogy részesüljön annak tulajdonságaiból, így a halandóságból is. E kozmikus esemény (ami egyszermind az ember szabadságának záloga volt) másik fontos következménye az, hogy az ember különleges feladatot kap: felügyelnie kell a létezőket, és gondoskodnia kell saját megváltásáról. A szövegben a megváltás módjának leírását is olvashatjuk. Ennek során az emberi lélek visszaadja a természet erőinek (vagyis az asztrális hatalmaknak) azokat a tulajdonságokat, amelyeket születésekor tőlük kapott. Ezzel megszabadul fennhatóságuk alól. Itt ismét előtérbe kerül a hermetikus asztrológia alapvető szerepe. Éppen ezért a következőkben röviden vázolom ezen asztrológia legjellemzőbb vonásait, különös tekintettel a Dekánok tanára, amelynek hermetikus megfogalmazása egy újabb sajátos eleme a Hermész Triszmegisztosznak tulajdonított szövegeknek.

A hermetikus asztrológia jellemzése után rátérek a lélek leírásának másik jellemző formájára. Ez a klasszikus filozófiai hagyományokhoz közelebb álló, a lélek szerkezetét fogalmi elemzés segítségével feltáró megközelítési mód. Amint a korábbi fejezetekben, itt is sorra veszem a filozófiai forrásokat, előképeket, leginkább a platóni szövegek idevágó passzusait, majd kimutatom, hogy amiként a kozmológia esetében, úgy a lélektannál is szerepet játszik az irracionalitás fogalma. Ez a platóni filozófiából ismert indulatos és vágyakozó lélekrésszel kapcsolatban alkalmazható terminus, amely a materiális világ hatására az ember természetében megjelenő diszpozíciót jelenti. Ki kell emelnünk, hogy a szerzők e ponton következetes fogalmi distinkciókkal élnek, ami azt mutatja, hogy a lélek leírásakor eljárásuk a filozófiai terminológia tudatos alkalmazásának eredménye. Ennek a fajta leírásnak legfontosabb elemei a következők.

Az emberi lélek négy részből áll. A legalacsonyabb a vitális princípium (pneuma), ezt követi az indulatos és vágyakozó pszükhé. Ennél magasabb rendű a diszkurzív gondolkodás eszközekéül szolgáló logosz, míg az emberi természet legmagasabb része, az Isten adományaként megjelenő, intelligibilis megértésre képes értelem. Mivel ez utóbbi az emberben potenciálisan meglévő megismerő képesség, ahhoz, hogy rendeltetésének megfelelő funkcióját elláthassa, az ember aktív tevékenységére van szükség. Ez azt jelenti, hogy itt egy, a gnosztikus rendszerektől eltérő elképzeléssel van dolgunk, amely szerint a megváltás lehetősége mindenki számára adott, de nem mindenki él vele, mivel nem ismeri fel az emberben meglévő értelem alkalmazásának módját.

A dolgozat végén azt mutatom be, hogyan eredeztethető ez az eszkatológikus lélektan a platóni filozófiából, ahol ugyancsak jelentős szerepet játszik a lélek strukturáltságának elmélete, illetve az az elképzelés, hogy az emberi lélek az életnek egy olyan, magasabb rendű entitásból (világlélek) származó princípiuma, amely az anyagi világban eltöltött helyes – filozofikus – életvitel eredményeképpen visszajuthat eredendő égi honába. Ezzel egyszersmind képet kapunk a hermetikus doktrína erkölcsi aspektusáról is, mivel a lélek megváltása az ember szabad döntését feltételezi abban, hogy a tudás hermészi útjára lépve eljusson a megismeréshez.

3. Appendix: a Corpus Hermeticum fordítása

A dolgozathoz mellékelem a Corpus Hermeticum címen ismert gyűjtemény magyarázatokkal ellátott fordítását.* Ennek jelentősége abban áll, hogy e szövegeknek mindeddig nem létezett a mérvadó kritikai kiadást alapul vevő tudományos igényű interpretációja. Ezzel lehetőséget kívántam adni az olvasónak, hogy a nem könnyen hozzáférhető szövegeket a dolgozathoz csatolva ismerhesse meg. Mivel a főszövegben több filológiai jellegű kérdést érintek, a dialógusok fordítását csak egy rövid bevezető résszel láttam el.

* A corpusban utolsóként hagyományozott szöveget elhagytam, mivel kétséges, hogy hermetikus traktátus-e.

Dolgozatom célja az volt, hogy a szövegekben fellelhető esetleges ellentmondások ellenére kimutassam azt a következetes törekvést, amely a hermetikus tanítás központi magját illeti, mégpedig hogy a lélek megváltható az anyagi világ tulajdonságai által meghatározott végzet hatalma alól.

4. A témához kapcsolódó publikációk

Hermész Triszmegisztosz és a halhatatlanság Erósza. Studia Iuvenalia in honorem Emerici Tegye septuagenarii, Szeged 2003 (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Antiqua et Archaeologica, Supplementum IX.) 11-17. o.

Az ember kettős természete az „Asclepius”-ban. Passim, 2003, V. 1. 48-56. o.

Corpus Hermeticum II., III., V. dialógus (fordítás, jegyzetekkel) In: Kozmikus teológia, Budapest, Kairosz, 2005, 497-509. o.

Mi a gnoszticizmus? Antik Tanulmányok XLIX (2005) 285-293. o.

Timaios és a kozmológiai princípiumok. Megjegyzések Plótinus II. 9-hez. Antik Tanulmányok L. (2006) 293-304.o.

Forms and Methods in the Hermetic Literature. Előadás a *Laetae segetes iterum* című konferencián. Telč, 2007. 10. 16-19. (Megjelenés alatt a konferencia anyagának közlönyében.)